

JAKOV GELO, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. god. Globus, Zagreb 1987, 315 str.*

»Časna je i draga obaveza pričati potomstvu o precima« — tako započinje J. Gelo ovu svoju izvrsnu knjigu koja je zapravo sinteza dosadašnjeg rada u toj gotovo zanemarenoj i nedovoljno poznatoj znanstvenoj disciplini.

Sadržaj knjige obrađen je u osam dijelova — poglavlja. U prvom uvodnom (str. 7—16) autor obrazlaže metodološki pristup temi. Naime, on je u globalnoj razradi istraživanja počeo od teorijskih stavova i shvaćanja o razvoju ljudske vrste kroz povijest, od demografskih doktrina i teorija, omeđujući time okvir, a zatim od društveno-ekonomskih faktora razvoja stanovništva Hrvatske, određujući tako materijalnu podlogu i društveno-ekonomski okvir demografskog razvoja.

U poglavlju »*Osvrt na teorije o razvoju stanovništva*« (str. 17—59) izlažu se deskriptivno-teorijska razmatranja demografskih pojava od vremena antike i kvantitativno-analička istraživanja nastala mnogo kasnije koja su, naravno, bila uvjetovana pojavom i širenjem matičnih knjiga i modernih popisa stanovništva. Najveći je prostor posvećen proučavanju stanovništva u klasika marksizma i posebno teoriji demografske tranzicije — danas dominantne u svijetu — po kojoj se utjecaj društveno-ekonomskog razvoja na demografski razvoj najjasnije zamjećuje u kretanju nataliteta i mortaliteta.

»*Osvrt na opća povijesna zbivanja u Hrvatskoj*« (str. 60—80) daje sažet prikaz toka društvenog i ekonomskog razvoja Hrvatske. Kako je taj razvoj do god. 1941. bio spor, to je rezultiralo i sporim demografskim promjenama po kojima je Hrvatska zaostajala za razvijenim zemljama 50 do 100 godina. Tek poslije završetka drugoga svjetskog rata ubrzani društveno-ekonomski razvoj ubrzao je i demografske promjene, pa je Hrvatska u svega trideset godina doživjela takav demografski položaj za koji je zemljama Zapadne Evrope trebalo 100 do 150 godina. Konkretno u protekle 124 godine trinaest je puta utvrđivan broj stanovnika Hrvatske i to: god. 1857 — 2,130.183; god. 1869 — 2,398.292; god. 1880 — 2,506.228; god. 1890 — 2,854.558; god. 1900 — 3,161.456; god. 1910 — 3,460.584; god. 1921 — 3,443.375; god. 1931 — 3,785.455; god. 1948 — 3,779.858; god. 1953 — 3,936.022; god. 1961 — 4,159.696; god. 1981 — 4,601.469.

Poglavlje »*Brojčani rast stanovnika Hrvatske od 1780. do 1981*« (str. 81—114) prikazuje kretanje broja stanovnika u spomenutom razdoblju, pri čemu autor u svojim analizama uvijek razmatra područje Hrvatske u današnjim granicama. Današnja je površina SRH 56.538 km². Prvi put je ta površina utemeljena

god. 1954, nakon ratifikacije ugovora s Italijom u Londonu i razdiobe bivše tršćanske zone B, čime je Hrvatskoj bio pripojen dio tadašnjeg kotara Buje, s površinom od 285 km², jer je nakon drugoga svjetskog rata pa do te 1954. godine površina Hrvatske bila 56.253 km². U međuratnom razdoblju (1918—1941) kao i prije prvoga svjetskog rata Hrvatska nikada nije bila u današnjim granicama. Izvan granica predratne Jugoslavije bili su Istra, otoci gornjeg Jadrana i neka područja Dalmacije (pripadali su Italiji). Prije prvoga svjetskog rata rascjepkanost hrvatskog teritorija bila je još izraženija. Unutar austrijske, odnosno Austro-Ugarske Monarhije, uz teritorijalnu razjedinjenost bile su i česte promjene granica pojedinih područja Hrvatske. Zbog toga autor u svojim analizama brojčanog razvoja stanovništva Hrvatske od 1780. do 1981. uvijek uzima današnju ukupnu površinu od 56.538 km², a površine su regija za koje zasebno analizira stanovništvo ove:

Istra 3130 km² (hrvatski dio poluotoka s današnjom općinom Opatija ali bez kvarnerskih otoka);

Dalmacija 11.758 km² (današnja Zajednica općina Split);

Vojna krajina 20.910 km² do 1880. godine (bez petrovaradinske pukovnije koja je danas sastavni dio Vojvodine, ali s varaždinskim generalatom koji je bio deset godina ranije razvojačen), a nakon te godine razvoj stanovništva na tome području autor prati sa stanovništvom Kraljevine Hrvatske i Slavonije, u sastavu koje je čitav preostali dio današnjeg teritorija Hrvatske.

(Na istovjetan način obrađivani su podaci i u narednim poglavljima.)

Ukupan broj stanovništva Hrvatske oko 1780. godine bio je 1.476.600, u narednih sto godina porastao je za 1.029.628 stanovnika (dakle, 1880. godine ukupno je bilo 2.506.228) što je, dakako, rezultiralo i povećanjem gustoće naseljenosti od 26,1 na km² u 1780. do 44,3 na km² u 1880. godini. Gustoća naseljenosti pojedinih regija bila je, ipak, različita i dalje. Najgušće naseljeno područje bio je teritorij civilne Hrvatske i Slavonije, a ispod prosječne napučenosti ostala su područja Dalmacije i Vojne krajine. U razdoblju narednih šezdeset godina, tj. od 1880. do 1940, stanovništvo se na svim područjima Hrvatske brojčano povećalo za 63,4%, pa tako je broj stanovnika god 1940. bio 4.095.000. Pri tom valja naglasiti da je razlika između stvarnog kretanja broja stanovništva Hrvatske u tih šest decenija i kretanja broja stanovnika na bazi linearnog trenda uvjetovana isključivo prvim svjetskim ratom koji je odnio više žrtava nego što je bio ukupan prirast stanovništva, pa je, npr., broj stanovnika u 1921. godini bio manji nego 1910. godine za 17.209 osoba.

Što se tiče kretanja stanovništva od god. 1940. do god. 1981, procijenjeni broj stanovnika za 1940. godinu u narednoj 1941. godini bio je premašen. Međutim, u toku ratnih godina broj stanovnika opada, jer je sve do kraja rata smanjeni natalitet donosio manje živorođenih nego što su ratna stradanja i prirodna smrt odnosili. To je i službeno potvrdio popis obavljen god. 1948. prema kojem je utvrđeno da Hrvatska ima 3.779.858 stanovnika, dakle, manje nego što ga je imala 1931. godine, odnosno ukupno je broj stanovnika u god. 1948. bio manji u odnosu na god. 1940. za 315.142 ili 7,7%. Ukupni ratni gubici SR Hrvatske bili su i veći jer je nakon završetka drugoga svjetskog rata broj stanovnika zapravo bio manji nego god. 1948. za prirast stanovnika u te tri godine. U razdoblju 1940—1981. najveći relativni pad stanovnika zabilježen je u Istri (25%), što je uz ratne žrtve, koje nisu bile tolike, posljedica trajne emigracije stanovništva talijanske nacionalnosti, proces koji se nastavio sve do 1971. godine.

U trideset tri poratne godine (1948—1981) ukupno je povećanje broja stanovnika Hrvatske u odnosu na broj iz god. 1948. bilo 21,7⁰%, odnosno poraslo je za 821.611 žitelja, pri čemu je u posljednjem desetljeću (1971—1981) stanovništvo Hrvatske ušlo u fazu gotovo stagnatnog rasta, karakterističnog za visoko razvijene populacije Evrope.

Težište autorova rada zapravo je proučavanje prirodnog kretanja stanovništva u dva promatrana stoljeća, tj. analiza podataka o mortalitetu i natalitetu i, naravno, kao razlika tih dviju veličina prirodni priraštaj o čemu govori poglavlje »*Prirodno kretanje stanovništva Hrvatske od 1780. do 1981. godine*« (str. 115—178). Ono je s obzirom na raznovrsnost tema koje obrađuje podijeljeno na zasebna 22 odjeljka. U ovom prikazu ograničit ću se samo na nekoliko.

Poznato je, kada su u pitanju demografski podaci i pokazatelji za razdoblje drugoga svjetskog rata, da ne postoje službeni podaci o tome kako se kretao broj stanovnika u ratnim godinama u Jugoslaviji. Godine 1947. i Jugoslavija i Hrvatska imale su manje stanovnika nego 1940. godine. No, istodobno podaci popisa iz god. 1948. pokazuju da se u Hrvatskoj rodilo (i preživjelo do 1948) godine 1941 — 66.920; god. 1942 — 77.586; god. 1943 — 64.100; god. 1944 — 56.048 i god. 1945 — 53.672 stanovnika. Ukupan je broj živorođenih u Hrvatskoj u razdoblju 1941—1945. bio 379.590, a prosječna stopa nataliteta 18,90 na tisuću stanovnika. Daljnjom analizom autor je utvrdio da je 112.795 nerođene djece ujedno demografski gubitak zbog smanjenog nataliteta u tim ratnim godinama. Nakon drugoga svjetskog rata broj živorođenih rastao je do god. 1950 (96.382), zatim blago padao do 1954 (89.000), a zatim znatno brže do 1970. godine (npr., u toj je godini zabilježena najniža stopa nataliteta u Hrvatskoj računajući čak i ratne godine od god. 1780), jer se rodilo svega 61.103 ili 13,9⁰% na tisuću stanovnika. Nakon 1970. godine stope nataliteta sve do danas uglavnom stagniraju između 14 i 15 na tisuću stanovnika.

Koliko su stope fertiliteta u Hrvatskoj bile visoke najrječitije pokazuju ovi podaci: između 1780. i 1921. godine svaka žena za svoga prokreativnog perioda u prosjeku je radala 5,6 žive djece, oko god. 1940. 3 djece, a nakon drugoga svjetskog rata između 2,9 (1948—1954) i 1,8 god. 1970, što je, naravno, ovisilo o mnogim faktorima fertiliteta koje autor detaljno obrazlaže.

Stopa mortaliteta u razdoblju između 1780. i 1880. godine stagnirala je na vrlo visokom nivou. Najniža je bila zabilježena u Dalmaciji, gdje je u tih stotinu godina u prosjeku godišnje umiralo 25 osoba na tisuću stanovnika, zatim u Istri sa 30 umrlih, u Hrvatskoj i Slavoniji 38,6 a u Vojnoj krajini čak više od 42 stanovnika u prosjeku. Za razdoblje 1880—1940. godine u Hrvatskoj je potpuno završen prijelaz s izrazito visoke smrtnosti (iznad 30 umrlih na 1000 stanovnika) na nisku smrtnost (15 ili manje umrlih na 1000 stanovnika).

Što se tiče smrtnosti u toku drugoga svjetskog rata u odnosu na mirnodopski period ona je bila gotovo udvostručena. Drugi svjetski rat u Jugoslaviji trajao je 1500 dana (6.IV 1941 — 15. V 1945) odnoseći u svakom od njih (prosječno) 1137 ljudskih života. Ako pretpostavimo da je i prirodnom smrću umiralo dnevno oko 440 Jugoslavena, proizlazi da je ukupno umrlo ili stradalo 2.509.000 stanovnika Jugoslavije ili 31,4 na 1000 stanovnika u toku tih pet ratnih godina. Prirodnom smrću umiralo je manje osoba na 1000 stanovnika, što proizlazi iz činjenice da je u toku rata opao natalitet (za više od 1/5) pa se tako smanjio i broj dojenčadi, a među njima je i bila najveća stopa smrtnosti (više od 150 na 1000 živorođenih ili 25—30⁰% od ukupno umrlih) a zbog

smanjenog broja porođaja smanjena je smrtnost žena u periodu prokreacije.

Ali za razliku od prirodne smrti, višestruko je porastao udio umrlih neprirodnom smrću. Precizne podatke i uopće broj stradalih i umrlih u godinama drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji nemoguće je utvrditi i preostaje dakle — kako ističe autor — »da ih procijenimo nekom od postojećih ili novih metoda bez pretenzija za detaljnijom strukturnom i regionalnom analizom, ali s vjerom u dobru globalnu ocjenu ukupne smrtnosti stanovništva u godinama rata«.

Analizirajući, dakle, globalne podatke prema kojima je u Jugoslaviji u toku rata ukupno poginulo 305.000 boraca NOR-a, oko 150.000 suradnika okupatora i 1.251.000 žrtava fašističkog terora, proizlazi da je Hrvatska imala ukupno 91.500 poginulih boraca NOR-a, 45.000 poginulih u kolaboraciji s okupatorom te 298.500 žrtava fašističkog terora (primjenjujući pri tom metodu komparacije, tj. da je postotak poginulih boraca NOR-a iz Hrvatske, odnosno poginulih suradnika okupatora bio identičan postotku udjelu boraca NOR-a i kvislinga iz Hrvatske u ukupnom broju boraca NOR-a i kvislinga po godinama). Tako je, znači, u toku drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj ukupno stradalo (neprirodna smrt) 435.000 stanovnika, a još je i prirodna smrt odnijela ukupno 231.000 stanovnika (od 1. I 1941. do 31. XII 1945) što ukupno čini 666.100 ili 17,6% stanovništva utvrđenog popisom 1948. godine. Od toga ukupnog je broja neznatno više od 1/3 umrlo prirodnom a nešto manje od 2/3 neprirodnom smrću. Ali i taj je odnos u pojedinim ratnim godinama bio različit. Tako je, npr., god. 1941. od ukupno umrlih prirodna smrt odnijela više od 80%, a god. 1944. i 1945. manje od 28% što pokazuje da su stradanja stanovništva iz godinu u godinu uvećavana, dok je broj umrlih prirodnom smrću čak i apsolutno opadao. Inače, valja istaći da je opća godišnja stopa smrtnosti u Hrvatskoj između 1941. i 1945. godine bila 33,38 na 1000 stanovnika, a prema dobnoj skupini uočljivo je da su ratom bile najviše pogođene dobne skupine između 20 i 24 godine starosti, i to osobito muško stanovništvo. U razdoblju poslije drugoga svjetskog rata stopa smrtnosti znatno je opadala: u god. 1946. bila je svega 13,10 promila (tj. na 375.000 stanovnika bilo je oko 50.000 umrlih), god. 1957. opća stopa smrtnosti zaustavila se na niskih 10 promila i stagnirala narednih dvadeset godina (do 1977) a potom počela blago rasti zbog sve izrazitijeg demografskog starenja stanovništva.

Što se tiče stope mortaliteta dojenčadi ona je u proteklih dvjesto godina bila izrazito visoka a vrlo visok broj umrle dojenčadi bio je bez iznimke sve do drugoga svjetskog rata. Na desetke tisuća umrle dojenčadi iz godine u godinu, u populaciji koja je brojala tek nekoliko milijuna stanovnika, činjenica je — kako ističe autor — koja potpuno oslikava ekonomsko-socijalne i higijensko-zdravstvene prilike u toku 19. i prve polovice 20. stoljeća; činjenica, koju u tako drastičnom obliku ne poznaje Evropa toga vremena. Naime, broj umrle dojenčadi činio je više od četvrtine ukupno umrlih i gotovo isto toliko od ukupnog broja živorođenih u jednoj godini. Tek u godinama poslije drugoga svjetskog rata rapidno se mijenja dobna struktura umrlih. Među njima sve je manje djece i mladog stanovništva, a sve više osoba starijih od 65 godina.

Šesto poglavlje ima naslov: »Ocjena migracijske bilance Hrvatske od 1780. do 1981. godine« (str. 179—198). Autor — primijenivši tzv. metodu migracionog salda — zaključuje da je u razdoblju od 1780. do 1880. godine ukupna neto-migracija bila ipak pozitivna, pridonoseći pola postotka porastu ukupnog stanovništva, dok je u razdoblju do god. 1940. ukupna neto-migracija negativna, sa 210.165 stanovnika više u iseljeničkim no useljeničkim tokovima pa je

negativna migracijska bilanca bila 6,67%. Najveća vrijednost negativnog salda vanjskih migracija Hrvatske postignuta je u razdoblju između 1940. i 1948. godine. Zbog posljedica drugoga svjetskog rata broj stanovnika Hrvatske smanjio se sa 4,095.000 god. 1940. na 3,779.858 u vrijeme popisa 1948. godine, što znači da je broj stanovnika u tih osam godina opao za 315.142 osobe. Negativan prirast bio je, dakle, 192.057, a odbivši ovaj broj od utvrđenog broja stanovništva 1940—1948. godine (315.142), dobili smo saldo vanjskih migracija Hrvatske koji je 123.085 žitelja, što je do sada najveća vrijednost negativnog salda vanjskih migracija Hrvatske u kraćem razdoblju. Proizlazi, dakle, da je u tih osam godina u prosjeku 15.385 osoba više napuštalo teritorij SR Hrvatske, nego što se doseljavalo. Dakako, da je po godinama to bilo sasvim drukčije od navedenog prosjeka.

Od godine 1948. do danas Hrvatska je također imala vrlo jake struje migracijskih kretanja. U posljednjih trideset tri godine (1948—1981), zbog negativne migracijske bilance, Hrvatska ima danas 199.442 stanovnika manje nego što je omogućavao prirodni porast (prirast). Kako je u tom periodu ukupan porast stanovništva bio 821.611, a prirodni 1,021.053, negativni je saldo petina prirodnog prirasta ili 19,53%, a malo je područja i zemalja u svijetu koje su pretrpjele tako značajan gubitak zbog nepovoljnih migracijskih tokova.

U poglavlju *»Promjene u demografskim strukturama stanovništva SR Hrvatske od 1780. do 1981. godine«* (str. 199-239) autor daje analizu dobno-spolne strukture i rezultate utjecaja promjena u prirodnom kretanju na promjene u dobno-spolnoj strukturi. Na transformaciju te strukture najveći su utjecaj imali tranzicija mortaliteta i nataliteta, dva svjetska rata i migracija s kraja XIX. i početka XX. stoljeća. Zato su i promjene u dobnoj i spolnoj strukturi bile gotovo neznačajne do 1880. godine, a značajne nakon te godine i osobito nakon god. 1931, kada je tranzicija nataliteta uvjetovala ubrzano demografsko starenje stanovništva. Gotovo pola stanovništva bilo je mlade od 20 godina, i 1780. i 1880. godine. U narednim decenijama do uoči prvoga svjetskog rata promjena na bazi prosječne starosti i dobnoj (spolnoj) strukturi gotovo i nije bilo. Prvi svjetski rat u narednoj deceniji (1910—1921) izazvao je veći pomak u prosječnoj starosti, zbog pada nataliteta i vojnih gubitaka muškog stanovništva čija je starost bila ispod prosječne za čitavo stanovništvo. Drugi svjetski rat izaziva novi pomak prosječne starosti prebacujući je iznad kritične granice od 30 godina, što je posljedica »danka u krvi« i opet u mladom stanovništvu.

Što se tiče spolne strukture — bez obzira na to što je u ratu masovno stradavalo i civilno stanovništvo, pa prema tome žene i muškarci iz svih dobnih skupina — ipak dolazi do izražaja veći postotak ženskog stanovništva u dobi od 20 do 34 god. Tako je, npr., prema popisu od god. 1948. bilo 90.001 žena više nego muškaraca, tj. na 1000 žena otpadalo je tek 786 muškaraca.

Prosječna starost stanovništva Hrvatske u poslijeratnim godinama (1948—1981) porasla je za čitavih 5,3 godine.

I na kraju, u osmom poglavlju *»Zaključci o demografskim promjenama u Hrvatskoj od 1780—1981. godine«* (str. 240—268) autor pokazuje spomenute demografske promjene u Hrvatskoj u usporednoj vezi s osnovnim demografskim promjenama na nekim područjima: Jugoslavije, Evrope i svijeta, a posebno je obradio i današnju (zaključno s 1981. godinom) demografsku sliku Hrvatske s obrisima budućnosti. Demografska je slika Hrvatske god. 1980. ovakva:

»Hrvatska je imala 4,590.000 stanovnika (autorova procjena na bazi rezultata popisa god. 1981) ili 81,2 stanovnika na km². U istoj godini bilo je 67.860

živorodne djece i 50.819 ukupno umrlih. Prirodni je prirast u toj godini povećao broj stanovnika Hrvatske za 17.041 stanovnika, ali je vjerojatno migracija djelomično umanjila rezultat prirodnog prirasta, pa je tako ukupan porast stanovništva Hrvatske 1980. godine bio manji od 17.000

U istoj godini umrlo je 1391 dojenče (ili 20,1 na 1000 živorođenih).

Na sredini god. 1980. radno sposobnog stanovništva bilo je 2.970.000 (ili 64,70% od ukupnog), ekonomski aktivnoga bilo je 2.021.409 (ili 44,3% od ukupnoga i 68,06% od radno sposobnog, a uposleno 1.414.000 ili 30,99% od ukupnoga, 46,76% od radnog sposobnog i 69,95% od ekonomski aktivnog). Od ukupnog stanovništva na poljoprivrednu djelatnost otpadalo je 1.008.423 (ili 22,1%). Polovica stanovništva Hrvatske živjela je u gradovima, a polovica u selima. Na privremenom radu u inozemstvu je bilo oko 135.000 radnika i 53.400 članova njihovih obitelji. Ukupno stanovništvo Hrvatske živjelo je u 1.419.000 domaćinstava, a u prosjeku 3,2 stanovnika u domaćinstvu.

Što se tiče »pogleda u budućnost«, autor pomnom analizom zaključuje da efekt djelovanja »ratnih generacija« (što uključuje generaciju neposrednih učesnika prvoga i drugoga svjetskog rata, odnosno generaciju rođenih u godinama svjetskih ratova) na usporavanje porasta udjela staračkog kontingenta i usporavanje rasta opće stope smrtnosti već je sada, a u budućnosti će biti još više reduciran sve bržim padom udjela mladoga stanovništva zbog opadanja stope nataliteta, što se i dalje očekuje. Zbog toga će kretanje udjela tih dviju skupina u narednih dvadeset godina biti presudno u općim demografskim promjenama u Hrvatskoj. Na kraju autor donosi statističko-analitički prilog (str. 269—288) koji obuhvaća: ukupan broj stanovnika Istre, Dalmacije, Hrvatske i Slavonije (sa Vojnom krajinom); prirodno kretanje stanovništva; migracije i dobno-spolnu strukturu sve prezentirano tabelarnim prikazom po godinama od 1780. do 1980. godine.

Spisak izvora i korištene literature (str. 289—297) i Pogovor prof. dra V. Stipetića (299—306) posljednji su dijelovi ove knjige koja, po ocjeni V. Stipetića, predstavlja »međaš naše demografske povijesti«. I to ne samo što je ovom knjigom pomaknuta granica povijesne demografije SR Hrvatske koja je do nedavno bila na 1857. godini, već i zato što je autor uspio približno utvrditi demografsku periodizaciju razvoja stanovništva Hrvatske na etape odnosno podetape demografske tranzicije. Autor je — kako su istakli i recenzenti (prof. dr Alice Wertheimer-Baletić i prof. dr Igor Karaman) — na marksističkim koncepcijama suvremene demografske nauke, prateći kretanje nataliteta i mortaliteta, naznačio neke bitne društveno-ekonomske uzroke i uvjete demografskih kretanja. Time je naznačio društveno-ekonomski i povijesni okvir u kojem se odvijao demografski preobražaj na našem području u prošlih dvjesto godina.

Potpuno se slažem s autorom da će ova knjiga zasigurno inicirati i »otvoriti seriju tiskanih radova« o razvoju stanovništva na tlu SR Hrvatske. Time bi se konačno znanstveno utemeljeno riješila mnoga otvorena pitanja i nedoumice, ponekad inicirane i političkim razlozima (osobito što se tiče gubitaka u drugom svjetskom ratu), a najvećim su dijelom rezultat slabog ili gotovo nikakvog poznavanja demografskih karakteristika Hrvatske.

Narcisa Lengel-Krisman